

SÖZLÜK BİLİMİ AÇISINDAN KÂMÛS-İ TÜRKÎ ÜZERİNE BİR İNCELEME

A STUDY ON KÂMÛS-İ TÜRKÎ FROM THE VIEW OF LEXICOLOGY

Ali ÇİÇEK*

ÖZET

Bu yazıda Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-i Türkî'si sözlük bilimi açısından incelenmiştir. Bunun için Sözlük'te bulunan kelimeler anlamları, yapıları, kullanım biçimleri vb. özellikleri bakımından tek tek incelenmiş ve madde başı kelimelerin sayısı tespit edilmiştir. Bu yazıda Sözlük'te madde başı olan ve Türkçeye geçen yabancı asıllı kelimeler üzerinde durulmamıştır. Çalışmaya destek olmak üzere kaynakçada belirtilen eserlerden ve çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu yazıyla Kâmûs-i Türkî'nin sözlükçülüğümüz içerisindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: sözlük, sözlük bilimi, madde başı, Kâmûs-i Türkî, Şemseddin Sâmî

ABSTRACT

In this study, dictionary structure of Kâmûs-i Türkî of Şemseddin Sâmî has been analysed from the perspective of lexicology. The vocabularies in the dictionary have been analysed one by one in the point of their meaning, structures, their usage styles and other features etc. and then the numbers of headline vocabularies have been determined. In this study, foreign originated words entered into Turkish haven't been taken into consideration. In order to help this study, some of the bases stated in the bibliography and other studies have been used. With this article, it is aimed to state the importance of Kâmûs-i Türkî and its place in our lexicography.

Key-words: dictionary, lexicology, headline vocabularies, Kâmûs-i Türkî, Şemseddin Sâmî

1. GİRİŞ

Bu makalede sözlük bilimi açısından Kâmûs-i Türkî'nin sözlük yapısı incelenmiştir. Çalışmaya gerekçe olarak da Bu sözlüğün, yaklaşık yüz yılı aşkın bir süreden beri hâlâ değerini yitirmeyen ve dille uğraşan hemen

* Yrd. Doç. Dr. Erzincan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü.

herkesin elinden düşmeyen çok önemli bir eser olması göz önünde bulundurulmuştur. Bu inceleme kapsamında Ş. Sâmî'nin hayatının sonlarına doğru ortaya koyduğu 1574+ 16 sayfadan ibaret Kâmûs-i Türkî'deki madde başı kelimelerin ve açıklamalarının tamamı uzun bir çalışma sonucu baştan sona, anlamları, yapıları, kullanım tarzları, kökenleri vb. yönleri bakımından incelenmiş, Sözlük'te bulunan kelimelerin sayısı belli bir düzen dahilinde gerekli özen gösterilerek tespit edilmiştir. Türkçe asıllı kelimelerin yanı sıra dilimize başka dillerden geçmiş kelimelerin kökenleri ve sayıları da belirlenmiştir. Ancak bu yazı için sözlük bilimi çalışmaları açısından, yalnızca eserin sözlük yapısı üzerinde durulmuş, yazının kapsam genişliği göz önüne alınarak Kâmûs-i Türkî'deki kelimelerin kökenleri üzerinde durulmamıştır. Bunun için ayrı çalışma yapılmıştır. Bu çalışma sırasında başta TDK'nın sözlüğü olmak üzere köken bilgisi sözlükleri Larousse ve Bordas ile Arapça ve Farsça sözlüklerin yanı sıra diğer temel bazı sözlükler ve kaynakçada kayıtlı kaynaklar kullanılmıştır.

Sözlük için; “Bir dilin bütün veya belli çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser” (TDK, 2005) biçimindeki açıklamanın yanında; her şeyden önce, zaman kaybetmeden ve bilimsel araştırma gerektirmeden, direkt ve veciz bir biçimde alfabetik sıraya göre düzenlenmiş bir danışma kılavuzu ve dil bilgisi kitaplarının yanı sıra bize konuşma ve yazma imkânı sunan eser (Thomas, 1968, VIII- IX) olarak da tarif edilmiştir. Diğer bir tanımda ise; bir dilin kelimelerinin çoğununun tanımlarını genellikle alfabetik sıraya göre anlam, etimolojik, gramer vs. özelliklerini veren eser (Bordas, 1972), karşılığı bulunmaktadır. Şemseddin Sâmî ise sözlük için, “Lugat kitabı bir lisanın hazinesi hükmündedir.” kaydını düşmüştür.

Sözlükçülüğün geçmişiyle ilgili şu kısa açıklamaları ele alabiliriz.

İlk sözlüğün nerede ve hangi dili esas olarak hazırlandığı noktasında bilgiler kesin olmamakla beraber, bugünlere benzer ilk sözlüğün Bizanslı Aristophanes tarafından (yaklaşık İ.Ö. II. yüzyıl) hazırlandığı ifade edilmektedir. X.yüzyılda Fârâblı İsmail Cevherî, *Sihâh* adlı çok önemli bir Arapça sözlük hazırlamıştır. XIV-XV. yüzyıllarda yaşamış olan Firûzâbâdî'nin geniş hacimli *El Kâmusü'l Muhit* (Okyanus Sözlüğü) adlı Arapça sözlüğü XVIII yüzyılda büyük bir sözlükbilimci olduğu anlaşılan Mütercim Âsım tarafından Türkçeye kazandırılmıştır (Aksan, 1995, 393-394). Türk sözlük bilimciliği, Arap sözlükçülüğü ilkelerini esas alarak kaleme alınan Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lüğâti't-Türk* isimli çok önemli eseriyle başlamıştır. Bununla beraber, Türk sözlük bilimciliğinin bundan sonraki verilerini daha çok Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı Edebî sahasında aramak gerekir. Konu ve

tarikh sırasına göre öncelikle Kıpçak sözlükleri gelmekte olup bunların yazarları genelde Arap bilginleridir. Kıpçak sahasının en önemli sözlüklerinden birkaçı şunlardır: Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'i, en eski nüshası 1305 tarihini taşımaktadır. Arap-Fars-Türk-Mogol dilleri lûgatidir. Abu Hayyan'ın *Kitabü'l-idrak li-lisani'l-etrak* isimli sözlüğü takriben 1312–1313 tarihlerinde yazılmıştır. Türk sözlükçülüğüne büyük hizmeti olanlardan biri de Kıpçak sahasındaki *Hilyetü'l-insan ve Helbetü'l-lisan* adlı sözlüğüyle Cemaleddin İbn-i Mühenna'dır (Caferoğlu, 1984, s.190).

Osmanlı döneminde ise batı tipi sözlükçülük Avrupa ile çeşitli alanlarda bilhassa, askerî alandaki reformların hız kazanmasıyla başlamıştır. Özellikle askerî okullardaki ders müfredatlarının batı ülkelerini esas alarak düzenlenmesiyle kültürel etkileşim başlamıştır. Böylece batı tarzı sözlük hazırlama faaliyetleri de bu ihtiyacı karşılamak üzere hız kazanmıştır. Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca sözlükleri çoğunlukta olmak üzere diğer batı dillerinden de Türkçeyi esas alan sözlükler hazırlanmıştır. Zamanla bu iki dilli, üç dilli (Mehmet ATUF'un Fransızca-Türkçe-İtalyanca sözlüğü, Nicolas Murat'ın Fransızca-Türkçe- Almanca sözlüğü), yerine göre dört dilli sözlüklerde (William Tomson'ın Türçe-İngilizce-İtalyanca-Fransızca sözlüğü) vb. kullanılan hazırlama teknikleri Türkçede hazırlanan tek dilli sözlükleri dolayısıyla Kâmûs-i Türkî'yi de etkilemiştir.

Sözlük bilimi için ise; şu iki açıklamayla yetineceğiz: Bir dile ait kelime örnekleri stokunu ve bir dilin kelime dağarcığını şekillendiren kelimeler yığıyla uğraşan bilim dalı (Lexicologie, post.queensu., internet), sözlük bilim, dilin kelime yapılarını ve (morpho-lexicologie) ve anlamlarını (sémantique) inceleyen bilim dalıdır (Vardar, 1969, s. 8).

2. KÂMÛS-İ TÜRKÎ'NİN YAPISI

Batının dil bilim, sözlük bilim ve filoloji yöntemlerini gayet iyi bilen Şemseddin Sâmî büyük bir bilgin sıfatıyla hazırladığı ansiklopedi ve sözlüklerle Türk diline ve kültürüne büyük hizmetler vermiştir (Yavuzarslan, 2004, 196). Sözlükçülük alanında yoğun çalışmaları olan Şemseddin Sâmî'nin Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya olmak üzere 2 cilt halinde tertip ettiği Kâmûs-ı Fransevî (1304=1886), Mihran Mat., İstanbul, 4+651 s.) adını taşıyan sözlüğün sahasında yaklaşık elli yıl rakipsiz hizmet ettiğini ancak, bu sözlüğün artık Türk aydınları için Arap harfleriyle basılmış tarihi bir belge olarak kabul edilmesi gerektiği (Danışmend, önsöz) düşüncesi ileri sürülse bile, eserden bu sahada çalışanlar bugün de yararlanabilmektedirler. Arapçadan Türkçeye alfabe sırasıyla tertip edilen *Kâmûs-ı Arabî*, yeni usulle hazırlanan bir sözlüktür. Maalesef neşri tamamlanamamıştır. Ayrıca yazarın

Küçük Kâmûs-i Fransevî (1886), Dictionnaire Français-Turc (1885) ve altı ciltlik Kâmûsü'l Alâm (1883-1990) isimli sözlükleri bulunmaktadır.

Bu incelemede, bugün de değerini ve önemini hâlâ korumakta olan Kâmûs-i Türkî'nin giriş kısmında “Maarif Nezareti Celîlesinin 29 Recep 1317 ve 20 Teşrîn-i sâni 1315 (1899) tarihli ve 547 numaralı ruhsatnamesiyle tab olunmuştur. Dersaâdet, İkdâm Matbaası” kaydı bulunan baskısı esas alınmıştır. Sözlük 1574+16 sayfadan ibarettir. Sayfalar üç sütun halinde düzenlenmiş bu hususla ilgili sözlüğün girişinde yapılan açıklamada “ Her sayfanın birinci sütunu başında sahifenin birinci maddesindeki ilk üç harfi ve üçüncü sütunun başında dahi sahifenin son maddesinin ilk üç harfi gösterilmiştir.” ifadesi bulunmaktadır. O döneme göre sözlükçülüğümüz açısından içerisinde birçok yeniliği barındıran Kâmûs-i Türkî'nin asıl orijinalliği adından gelmektedir; o güne kadar Türkçe adına hazırlanan tek dilli sözlükler içerisinde Türkçe adı ilk defa bu sözlükte kullanılmıştır. Ancak Kâmûs-i Türkî'den önce özellikle batılılar tarafından hazırlanan ve Türkçeyi esas alan iki veya daha çok dilli sözlüklerde Türkçe adını kullanmış birçok sözlük bilimci bulunmaktadır: Elsine-i Franseviyye ve Türkiyyenin Lûgati (Dictionnaire Français-Turc- T. X. Bianchi, 1843), Fransevî ve Türkî Lûgatnâmesi (Dictionnaire Français-Turc, N. Mallouf, 1856), Dictionnaire Français-Arabe-Persan-Turc (Fransızca-Arapça-Farsça-ve Türkçe Sözlük, Alexandre Handjéri 1. Cilt- 1840, 2. ve 3. Ciltler 1841) vb. Görüldüğü üzere bu sözlüklerde Türk ve Türkçe adları kullanılmıştır. Belli bir alana yönelmeden, bir ortak yazı dilini, Türkçeyi esas alarak hazırlanmış bu eser, genel sözlüklere iyi bir örnektir. Bilindiği üzere genel sözlüklerde-kısmen alan sözlükleri bu sürece dahildir- eş zamanlı yöntem uygulanır; belli bir dönemin söz varlığı, kelime yapısı göz önünde bulundurulur, ona göre sözlük hazırlanır (Aksan, 1995, 400). Bu yapılanmayı Kâmûs-i Türkî'nin kelime hazinesinde fazlasıyla görmekteyiz. Eser, o dönemdeki Türkçe asıllı kelimeleri ve Türkçede kullanılan yabancı asıllı kelimeleri esas aldığından ayrıca tek dilli sözlükler için de iyi bir örnek teşkil etmektedir. Adından anlaşılacağı üzere yalnızca Türkçede kullanılan veya kullanılması teklif edilen kelimelerin meydana getirdiği sözlük türüdür. Yazar bu eserini hazırlarken o zamana kadar yazılan Redhouse sözlüğünün yanı sıra batıda ve bizde yazılan ve birçok sözlüğe kaynaklık etmiş olan Lehçe-i Osmânî (Gözütok, 1997, s.30) başta olmak üzere diğer Türkçe sözlüklerden yararlanmıştı.

Sözlük hazırlama hususunda Ş. Sâmî'nin kendine güveni tamdır. Yazar bu güven ifadelerini gerek Kâmûs-i Türkî'de, gerekse Kâmûs-i Fransevî (Dictionnaire Français-Turc)'de açıkça beyan etmektedir. Örneğin, Batı sözlükleri özellikle de Fransız sözlüklerinin yapım tekniğine göre hazırladığı Kâmûs-i Fransevî'nin giriş kısmında o güne kadar Avrupa'da hazırla-

nan Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca sözlükleri çok fazla hesaba katmamış hatta bazılarını birer lehçe sözlükleri seviyesinde görerek kendi sözlüğünün Larousse'dan da daha çok kelime ve açıklamayı kapsadığını, diğerlerine oranla daha taşınabilir olduğunu belirtmiştir. Bu, çoğu sözlük yazarlarının öncelikle üzerinde durdukları temel sözlük yapım kurallarından biridir. Ş. Sâmî de buna özen gösterdiğini ifade etmektedir. Bu dikkatini Kâmûs-i Fransevî'de de ortaya koyduğunu ve bu gerekçeyle yukarıda zikredilen Bianchi ve Handjéri'nin sözlükleri için taşınmaları zor ifadesini kullanmıştır.

Ayrıca kendi sözlüğünün Fransızca kelimelere karşılık bulmada daha etkili olduğunu söyler. Ancak künyeleri yukarıda yazılı olan M. Mallof'un ve A. Handjéri'nin sözlükleri için ikinci sınıf ve lehçe sözlükleri açıklamasına mukabil, M. Mallof'un sözlüğü için J. Deny iyi bir sözlük (Deny, 1959, s. 231), A. Handjéri'nin sözlüğü içinse D. Aksan çok dilli sözlükler için iyi bir örnek (Aksan, 1995, s. 401) ifadelerini kullanmaktadırlar. Sözlük hazırlama hususundaki benzer güven ifadelerini Kâmûs-i Türkî'de de tekrar etmektedir. Ş. Sâmî'nin bu ifadelerini sözlüğün takdim yazısında (1978) Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş da içtenlikle teyit etmektedir.

Şemseddin Sâmî Kâmûs-i Türkî'nin ön sözünde (ifâde-i merâm) eseri hakkında genişçe bilgi vermektedir. Yazar bu eserini hazırlarken bir sözlüğün içerisinde ne kadar yabancı asıllı kelime bulunursa bulunsun, bu kelimelerin Türkçe olduklarını, yani yaşayan kelimelerin asıllarına bakılmadan Türkçenin malı sayılması gerektiği düşüncesinden hareketle Türkçede yer etmiş Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin dilimizde kullanılmaları gerektiği fikrini savunmaktadır. Bazı şartlar ve zorunluluklar dahilinde dillerin birbirinden kelime almaları normal karşılanması gerektiği ifade edilmektedir. Bu düşünceye dayalı olarak Ş. Sâmî farklı dillerden gelen ve o dönemde Türkçede kullanılmakta olan kelimeleri sözlüğüne almıştır. Türkçenin bu noktadaki tasarrufu aynı gerekçelerle farklı frekanslarda hâlen devam etmektedir.

Sözlük'te madde başı kelimenin dil bilgisindeki yeri ele alınarak isim, sıfat, zarf vb. kısaltmalarının yanı sıra Arapça asıllı kelimelerin cinsiyetleri (müennes-müzekker) ile diğer özellikleri hakkında açıklamalar da yapılmış ve bazı kelimelerin başlarına aldıkları *harf-i cer*, *harf-i tenbih* vb. belirtilmiştir. Yine genelde Arapçadan kelimelerin *ism-i işaret*, *ism-i mensub* vb. özellikleri da madde başı kelimelerin yanına kaydedilmiştir. O dönemde hazırlanan diğer sözlüklere bakıldığında bu noktada Ş. Sâmî'nin daha detaylı açıklamalar yaptığı görülür.

Kâmûs-i Türkî'de Türkçede kullanılan bazı sesleri dildeki telaffuza ve yazıma daha uygun kılabilme ve daha kolay okunmasını sağlamak için "işârât-ı mahsûsa" başlığı altında çeşitli işaretler kullanılmış. Meselâ, bazı

harflerin yazımıyla ilgili olarak, *yol, düz, söz* vb. kelimelerdeki bazı ünlüleri belirtmek için *vav* üzerine bir nokta veya iki nokta gibi işaretler konmuştur. Ayrıca çeşitli noktalama ve imlâ işaretleri de kullanılmıştır. Meselâ (:) işareti için *misallerin başına konur*, kaydı bulunmaktadır. Yerine göre başka dillerden gelen bazı kelimelerin yanına, tıpkı TDK'nin sözlüğünde olduğu gibi ait oldukları dillerdeki yazım şekilleri verilmiştir: Meselâ, *balon* (Fr. balon), *bezik* (Fr. bésique), *bütçe* (Fr. budget) 'nin ve daha pek çok kelimenin yazılışı gibi. Ancak az da olsa bu tür açıklamalar daha önce yazılan bazı sözlüklerde de bulunmaktadır. (Yukarıda zikredilen Mallouf ve Bianchi'nin sözlükleri). Bunun yanında günümüzde hazırlanan hemen her sözlüğün başlangıcında da sözlükte kullanılacak işaretlerle ilgili açıklamalar bulunmaktadır.

Arapça harf (Farsçadan alınanlar da dahil olmak üzere) sırasına göre düzenlenen Kâmûs-i Türkî'de tespit edilen kelime sayısı *ve, yahut* bağlacıyla anlamı verilmeksizin hemen altındaki kelimeye bağlanan 255 kelime dahil, toplam 29.085'tir. Bu sayıyı, genelde karşı dildeki anlamları tek kelimeyle verilen Hüseyin Hüsnü'nün 1312-1315 tarihli 1235 sayfalık ve 15 000 kelime kapasiteli *Kâmûs-i Askerî*'si ve 1910 tarihli ve 21 000 kelimedenden meydana gelen Nicolas Murat'ın *Fransızca-Türkçe- Almanca* sözlüğü ile Kâmûs-i Türkî'nin yayımından yaklaşık 45 yıl sonra hazırlanan ve 1945'te yayımlanan TDK'nin Türkçe Sözlük'ünün toplam 32.104 kelime kapasitesiyle karşılaştırdığımızda 29.085 rakamının çok yüksek bir seviye olduğunu ve dildeki kelimelerin hemen hemen tamamını kapsadığını ifade edebiliriz. Üstelik Sözlük'teki kelimelerin anlamlarının yanı sıra birçok detay verilmiş ve bazılarının anlamları da *yer, yol, baş* vb. geniş bir biçimde açıklanmıştır.

Bazı kalıcı olmayan sıfat-fiiller madde başı olarak kullanılmıştır: Meselâ *ağlamış* (daima şikayet edip ağlar gibi lakırdı eden) bu kelime *ağlayık* (kullanım alanından kalkmış) ile aynı anlamda verilmiş. Bilindiği üzere sıfat-fiilleri (Ergin'e göre isim fiil de denilebilir.) yapan ekler kalıcı isim yaptıklarında isimden fiil yapan ek durumuna geçer, ancak geçici isimler de isim ve sıfat olarak kullanılır, dolayısıyla onlar da isim sayılabilirler (Ergin, 1999, s. 262). Bu açıklamaya rağmen, bu sözlükte geçici olarak kullanılmış olan sıfat fiillerin diğer sözlüklerde madde başı olarak kullanılmadığını da belirtmek gerekmektedir.

Kâmûs-i Türkî'de bulunan Arapça ve Farsça asıllı kelimeler Muallim Naci'nin Lügat-ı Naci ve Salahî'nin Kâmûs-i Osmanî'sinde bulunan Arapça ve Farsça asıllı kelimelerden daha azdır. Ancak bazı Türkçe eklerle oluşturulan ve Şemseddin Sâmî'nin tespitine göre Türkçe sayılması gereken kelimelerin mânâları açıklanmadan Arapça ve Farsça anlamdaşlarıyla da verilmiştir: *vefâdarlık = vefâdârî* gibi.

Türkçe asıllı olup bugün kullanılmayan bazı kelimeler sözlüğe alınmıştır: *ağlayık* (daima ağlar gibi duran ve halinden müşteki olan), *aralaşmak* (seyrekleşmek), *aralamak* (hayvan-yemden hastalanmak), *artıklık*(ziyadelik), *artamak* (arada kalmak, evladın vefatından sonra yaşamak), *ağlamsamak* (ağlar gibi olmak, yalandan ağlamak) gibi. Sözlük'teki anlamlarıyla verilen bu kelimeler Türkiye Türkçesinde çok seyrek veya hiç kullanılmamaktadırlar. Ancak yapım ekleri gerek Türkçe asıllı kelimelere, gerekse Arapça başta olmak üzere Sözlük'te belirtilen diğer dillerden gelen kelimelere rahat bir biçimde eklenmiştir. Bunlardan *artıklık* (artıkluk) fazilet, kemal, üstünlük karşılığı olarak önceki metinlerde kullanılmıştır (Tarama Sözlüğü). Ayrıca bugün kullanmadığımız Türkçeleştirilmiş birtakım kelimeler de Sözlük'te bulunmaktadır : *afatlamak* (Ar. afet) : sabrını tüketmek, bîkarar etmek. Bu durum Türkçenin işlek yapım ekleriyle dilin yapısına uygun kelimeler yaparak dilde sadeleşme sürecine katkıda bulunmayı amaçlıyor olabilir. Bunu Sözlük'te gördüğümüz gibi dönemin eserlerinde de görmekteyiz: Örneğin, “Türkçe sıfatlar hiçbir vakit cemlenmezler” (Karahan - Ergönenç, 2000, s.78) Fakat bunun, genelde o günden bugüne uygulanan bir yol olduğunu görmekteyiz. Yazar bu tür kelimelerin bazılarını Anadolu Türkçesinin unutulmuş kelimelerinden ve halk ağızlarından almıştır. Fakat halk ağzından alınan *kelimelerin coğrafyasını* (Bordas, 1972, s. XI), yani, hangi kelimelerin nerelerde daha yoğun bir biçimde kullanıldıklarını tespit etmek hem farklı bir çalışmayı gerektirdiğinden hem de bu konunun dışında olduğundan sadece Sözlük'te bu yapılanmanın olduğu söylenmekle yetinilmiştir.

Yerine göre yabancı dillerden gelen kelimelerin ait oldukları dildeki yapıları üzerinde de durulmuştur: *bi'l-müşâhede* (bâ: harf-i cer, el: harf-i tarif. Aynı şekilde bazen, yerine göre Arapça asıllı kelimelerin vezinleri verilmiş, bazen Kâmûs-i Türkî'de kökeni Farsça olarak gösterilen bir kelimenin, meselâ *uzletgâh*, *uzletgüzin*, *uzletnişîn*: burada uzlet (Ar.) + -güzin, + -gâh, + -nişîn vb. açıklamalar bulunmaktadır. Benzer uygulamayı TDK'nin sözlüğünde de görmekteyiz: vatanperver: vatan (Ar.)-perver (Far.).

Kâmûs-i Türkî'de Türkçe kelimelerden bazılarının türeyiş biçimleri de verilmiş: adım > atmak'tan. Bazen kelimelerin Eski Türkçedeki kullanımlarıyla da verilmekte : *ağrı* için *agrık*'dan (Von Gabain). Bilindiği üzere kelimelerdeki bu şekil değişiklikleri farklı frekanslarda da olsa, Türkçenin bilinen tarihinden beri mevcuttur. Ayrıca o günden bu güne birçok kelimedede anlam değişiklikleri olmuştur. Bunu TDK'nin sözlüğüyle karşılaştırdığımız Kâmûs-i Türkî'de de görmekteyiz: Örneğin *arkalık*: *belden yukarısını örten bir nevi libas ki yelek üstüne giyilir*: TDK'da 1. sırt dayamaya yarayan yer, 3. (eski) evde giyilen kolsuz kalınca bir tür hırka. Ayrıca, özel kullanımı

olan bazı kelimeler günümüzde genelleşmiş olarak kullanılmaktadır. *Arkalıç* : hamal semeri, TDK'da *arkalık*.

Yabancı dillerden gelen kelimelerden bazıları için karşılık bulunurken nesnenin özelliği öne çıkarılmıştır: altı patlar (Fr. revolver). Şemseddin Sâmî bu uygulamayı Kâmûs-i Fransevî'de Fransızca kelimelere karşılık bulmak için de yapmıştır: *aspiratör* (Fr. aspirateur): nefes alan, nefes eden, *küvet* (Fr. cuvette: leğen, oluk hazinesi) gibi. Kâmûs-i Türkî'de tartışılacak kelime yapım tespitleri de bulunmaktadır: Örneğin, akşam kelimesi için *ak* (T.) + *şam* (Far.) vb. şeklinde değerlendirmeler bulunmaktadır. Ancak bu kelimeyle ilgili çeşitli değerlendirmeler yapan Hasan Eren (Eren, 1999, s.6) bu görüşü kabul etmemektedir.

Madde başı kelimelere verilen karşılıklar, kelimelerin yapılarına, kapsadıkları anlamlara, dilde kullanılma sıklıklarına ve tarihi süreç *kelimelerin yaşlarına* (Bordas, 1972, s. X) yani eski, yeni vb. olmalarına, Türkçe veya yabancı asıllı olup olmamasına, genel dilde yahut terimler sahasında olmalarına ve diğer özelliklerine bağlı olarak ele alınmıştır. Kâmûs-i Türkî'de tek karşılıkla geçirilen kelimeler olduğu gibi, tafsilatlı bir şekilde anlamlandırılan kelimeler de bulunmaktadır. Kelimelere verilen karşılıklardaki türevler numaralandırılmak suretiyle verilmiş, kelimeyle yapılan atasözü, özdeyiş, deyim, terim vb. kalıplar da birden fazla karşılıkla ifade edilmek istenildiklerinde duruma göre numara verilerek anlamlandırılmıştır. Örneğin *ağız* kelimesine TDK'nin sözlüğünde olduğu gibi genişçe ve paralel yöntemle anlamlar verilmiştir.

Bazı kelimelerin dildeki farklı ses kullanımları verilmiştir : *atlı-atlu* gibi. Ayrıca yerine göre bazı kelimelerin nasıl okunması gerektiği yazılmıştır: okunuş : *arat* gibi. Bazı kelimelerin yapılış şekilleri tartışmalıdır : *afet+can*, *aydın* [ay +tün(gece) = aylı (gece)]. Benzer kelime yapılandırmaları vardır : *eşek* kelimesinin *eşmek*'ten geldiği ifade edilmiş, ancak bunu tasdik eden bir açıklamaya rastlanılamamıştır. Türkçe sözlüklerde rastlanmayan ancak bazı batı dillerine ait sözlüklerde görülen bir uygulama : *ek fiilin* (i-mek) zaman ve kip çekimi verilmiştir.

Kâmûs-i Türkî'deki madde başı kelimelerden bazılarının yanına yazımındaki imla farklılıkları da eklenmiştir: *atur*, *başkaca*, *başka*, *bağırsak*, *cezve* (ikinci yazım şekli için, *imlası müreccahdur* ifadesi bulunmaktadır).

Kelime üretme gayreti içerisinde eklerin hemen her köke rahatlıkla eklenebildiği görülmektedir: *altmışlamak* (altmış yaşına varmak, altmışlık olmak), *alçaklatmak* (indirmek, azaltmak). Kâmûs-i Türkî'de bunun gibi türetilmiş pek çok kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin ve benzeri diğer

kelimelerin yapıları kelime yapım kuralları içerisinde doğrudur. Ancak Kâmûs-i Türkî'deki bu tür kelime yapılarının dile yeni kelimeler kazandırmak ve kavramları Türkçe asıllı kelimelerle karşılamak amacına yönelik olduğu görülse de kelimenin kalıcılığını öne çıkarmak gerekmektedir. Ancak sözlük yapımcıları baştan beri yaşayan kelimeleri tercih etmişlerdir : “İsimler, isim olarak konulmuş kılıç, ok gibi kelimelerdir. Bunlar başka kelimedenden çıkmış değildir. Ancak türeme yoluyla gelenler başkasından çıkmıştır. Bunların birtakımları vardır dil kuralına uygundur, fakat kullanılmazlar, ben kullanılanları yazdım, kullanılmayanları bıraktım” (Divanü-Lûgat-it-Türk, 1998, s.11). Bu tespitten hareketle sözlüğe alınacak kelimelerin dilde yaşayan, dilin mensupları tarafından kullanılan ve benimsenen türden olmaları gerekmektedir. Bilindiği üzere genelde dillerde *aktif*, *pasif* ve *ölü* kelimeler bulunmaktadır (Lexicologie, post.queensu, internet). Dolayısıyla ölü kelimelerin sözlüğe alınmaması, kullanım frekansı çok düşük olanların ise işaretlenmeleri gerekir. Kullanım alanından kalkmış, hiç kimsenin kullanmadığı kelimeler için ayrı sözlük/sözlükler yapılabilir.

Özellikle sadece belli bir alanla ilgili uzmanlar tarafından kullanılan ve kullanım sıklığı düşük terimlerin de sözlüğe alınmaması vb. hususların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Ş. Sâmi sözlüğünde kelimelerin bazılarını terkedilmiş (metruk) diye işaretlemiştir. Ayrıca Kâmûs-i Türkî hazırlanırken kelime anlamlarının veriliş sırası göz önüne alınmıştır. Ancak bilindiği üzere madde başı kelime anlamlandırmaları sözlükten sözlüğe birtakım farklılıklar gösterebilmektedir. Meselâ; önce kelimenin asıl anlamı, sonra mecaz anlamı ve daha sonra diğer anlamları verilmeli ilkesine uyulmasına karşın alt anlamlarda farklılıklar doğmaktadır, buna *baba* kelimesini örnek verirsek pek çok anlamına ilave olarak dünyaya gelmeyi sağlayan varlık, saygıya dayalı anlam Hıristiyanların babası, kurucu, cerrahinin kurucusu ve diğerlerini sayabiliriz. (Bordas, 1972, s. XIII). Aynı şekilde Ş. Sâmi'nin de karşılaşılan yeni kavramlara isim verirken yan ve mecaz anlamlarda birtakım farklı ancak geçerli tanım kullandığını görmekteyiz.

3. SONUÇ

Türkçenin hemen hemen bütün kelimelerini içine alan, modern sözlük ilkelerine uygun bir Türkçe sözlük ilk olarak, özellikle sözlükleriyle hâlâ adından söz ettiren Ş. Sâmi tarafından 1901 tarihinde hazırlanmıştır. Daha sonra hazırlanan Türkçe sözlüklerin büyük bir kısmı bu sözlüğe dayanılarak yapılmıştır. Çünkü yukarıda bir kısmını belirttiğimiz özellikleri itibarıyla bu eser gelişmiş bir sözlükte bulunması gereken hemen her şeyi içinde bulundurmaktadır. Ş. Sâmi yukarıda kaydedilen diğer sözlüklerini de büyük yetkiyle ortaya koymuştur. 29.085 madde başı kelimeyi kapsayan Kâmûs-i

Türkî bugün de ihtiyaç duyulan kelimelerin büyük bir kısmının karşılığını doğru bir biçimde vermekte ve ilmî çalışmalara olan katkısını da hâlen sürdürmektedir. Bu yazı hazırlanırken de özellikle araştırma konusu eserin bizzat kendisi merkeze konmuştur. Ayrıca bu yazıda sözlük bilimi kapsamı dahilinde kullanılan, ancak bizde az rastladığımız *kelimelerin coğrafyası* ve *kelimelerin yaşı* adlandırmaları öne çıkarılmıştır.

4. KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1995). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK, Yay., Ankara.
- Caferoğlu, A. (1984). Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, 3.Baskı, İstanbul.
- Danişmend, İ.H. (t.siz). Fransızca-Türkçe B.D. Kılavuzu, Kanaat Kitabevi, İstanbul.
- Deny, J. (1959). L'Osmanli Modern et le Türk de Turquie (PhTF), Weisbaden,.
- Davau, M., Cohen, M., Lellemand, M. (1972). Bordas-Dictionnaire du Français vivant, Paris.
- Ergin, M. (1999). Üniversiteler İçin Türk Dili, Bayrak Yay., İstanbul.
- Eren, H. (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2.Bas. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Gözütok, A. (1997). Türkiye Türkçesinin İlk Sözlüğü Lehçe-i Osmânî, T.C. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, sayı 24, Erzurum.
- Hüseyin Cahit (2000), Türkçe Sarf ve Nahiv, (Haz.: Leyla Karahan, Dilek Ergönenç). TDK, Ankara.
- Kaşgarlı Mahmut (1998). (Çev.: besim Atalay) Divanü-Lûgat-it-Türk, Cilt 1. TDK, Yay., Ankara.
- Lexicologie, post.queensu.ca/~lessardg/Cours/215/chap6.html 13.0.8.09.
- Muallim Naci (1891), Lûgat-i Nâcî, , İstanbul.
- Tarama Sözlüğü. (1995). TDK, Yay., cilt I, Ankara.
- TDK (2005). Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara.
- Thomas, A.V. (1968). Dictionnaire des Difficultés de la Langue Française, Librairie Larousse, Paris.
- Vardar, B. (1969). Etude Lexicologique d'un Champ Notionnel, İst. Üni. Ed. Fak. Yay, İstanbul.

Yavuzarslan, P. (2004). Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-ı Türki*'si, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 44 (2): 185-202, Ankara.

* * * *